ePublishing

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

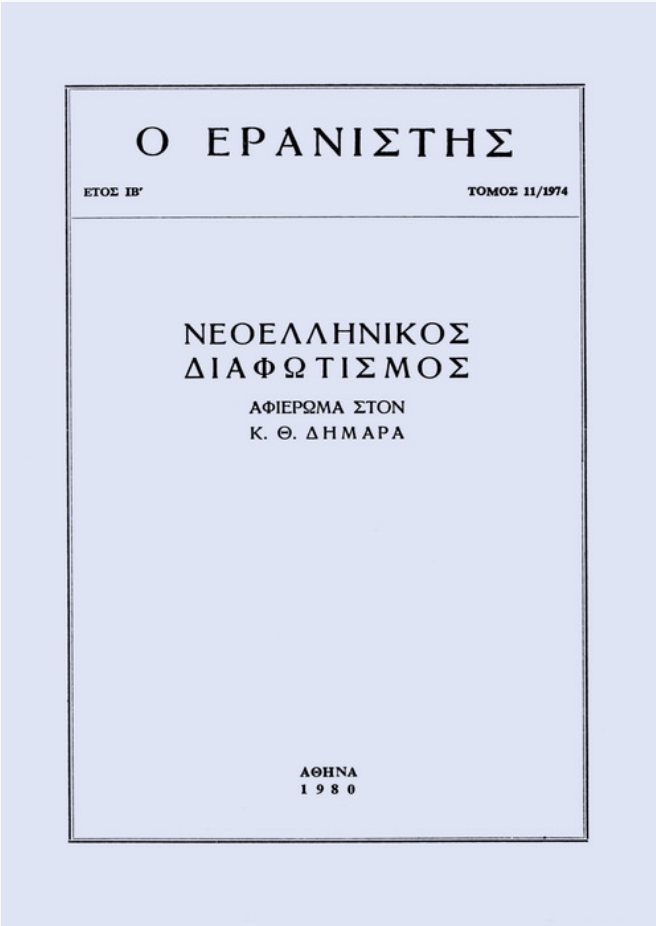
Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΒ' ΤΟΜΟΣ 11/1974

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1980

Ο Πλάτωνας στις γλωσσικές συζητήσεις του Αθ. Χριστόπουλου και του Δ. Σολωμού

Vincenzo Rotolo

doi: 10.12681/er.9387

Copyright © 2016, Vincenzo Rotolo

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Rotolo, V. (2016). Ο Πλάτωνας στις γλωσσικές συζητήσεις του Αθ. Χριστόπουλου και του Δ. Σολωμού. *The Gleaner*, *11*, 93–105. https://doi.org/10.12681/er.9387

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 25/01/2026 13:16:55

Ο ΠΛΑΤΩΝΑΣ ΣΤΙΣ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΘ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ

Ι. Ἀθ. Χριστόπουλος

Ὁ ὑποστηρικτὴς τῆς περίεργης θεωρίας τῆς αἰολο-δωρικῆς προέλευσης τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, στὰ διάφορα ἔργα του[1] ὅπου ἀσχολεῖται εἴτε συστηματικὰ εἴτε συμπτωματικὰ μὲ γλωσσικὰ θέματα, ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα στὸν Πλάτωνα[2], καὶ μάλιστα στὸν «Κρατύλο». Δὲν χωράει ἀμφιβολία πὼς αὐτὴ ἡ ἀποκλειστικὴ ἐμμονὴ στὸν «Κρατύλο» φανερώνει ἕναν προσανατολισμὸ ἰδιαίτερα προοδευτικὸ στὸ πεδίο τῶν γλωσσικῶν θεωριῶν : ἂν δὲν ἀπατῶμαι μὲ τὸν Χριστόπουλο ὁ διάλογος αὐτὸς τοῦ Πλάτωνα κάνει τὴν πρώτη ἐμφάνισή του στὶς γλωσσικὲς συζητήσεις στὴν Ἑλλάδα[3]. Ἄλλωστε, ἀκόμη καὶ στὴ δυτικὴ

1. Πρέπει νὰ κάνω γνωστὸ ἐδῶ ὅτι θεωρῶ τὸ *Ὄνειρο* γνήσιο ἔργο τοῦ Χριστόπουλου, καὶ μάλιστα νομίζω πὼς ἔχω ἐνισχύσει τὴν πεποίθηση αὐτὴ μὲ καινούργια στοιχεῖα καὶ ἐπιχειρήματα σὲ μία πρόσφατη μελέτη μου : *Il problema dell' autenticità del Sogno di A. Christopulos,* «Folia Neohellenica», I, 125 - 142. Γιὰ τὶς παραπομπὲς στὸ Ὄνειρο καὶ στὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Χριστόπουλου χρησιμοποιῶ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Γ. Βαλέτα, *Ἀθανάσιος Χριστόπουλος Ἅπαντα,* ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1969, μὲ τὴ συντομογραφία Βαλ. σ....

2. Δὲν μποροῦν, βέβαια, νὰ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ οἱ παραπομπὲς στὸν Πλάτωνα ποὺ συχνὰ κάνει ὁ Χριστόπουλος στὰ διάφορα ἔργα του σὰν τεκμηρίωση γιὰ τὶς πολιτικὲς ἢ ἱστορικὲς θεωρίες του, ὁπωσδήποτε ἄσχετες μὲ γλωσσικὰ ζητήματα.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐπίδραση, γενικά, τοῦ Πλάτωνα στὸ Νεοελληνισμό, εἶναι πολύτιμη ἡ μελέτη τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι. (Ἡ λόγια παράδοση στὴν Τουρκοκρατία),* Ἀθήνα, 1963, ποὺ διαπιστώνει τὴν «ἀπουσία» τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ παιδεία τῆς Τουρκοκρατίας.

3. Φυσικὰ δὲν λογαριάζουμε τὶς ἁπλές, ἀσχολίαστες, παραπομπές, ὅπως λ.χ. αὐτὴ (ἀπὸ τὸν Κρατ. 435e) ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν προμετωπίδα τῆς Τερψιχόρας τοῦ Δούκα (*Γραμματικὴ Τερψιχόρα* ὑπὸ Ν. Δούκα... Ἐν Βιέννῃ 1809). Τέτοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση — μεταγενέστερη, πάντως, ἀπὸ τοῦ Χριστόπουλου — τοῦ Βηλαρᾶ, στὸ τέλος τοῦ «Προς τους αναγνοστες» τῆς *Ρομεηκης Γλοσας* (Κέρκυρα, 1814), ὅπου παραθέτει τὸ χωρίο Κρατ. 424e - 425a στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση. Ὁ πρῶτος μετὰ τὸν Χριστόπουλο ποὺ κάνει εὐρεῖα χρήση τοῦ *Κρατύλου,* μὲ λεπτομερῆ συζήτηση καὶ σχολιασμό, εἶναι ὁ Κοδρικᾶς (*Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου,* Ἐν Παρισίῳ 1818), καὶ στὰ «Προλεγόμενά» του (σ. β'-γ'

Εὐρώπη, μόνο ἀρκετὲς δεκαετίες μετὰ τὸν Χριστόπουλο ὁ «Κρατύλος» θὰ τραβοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν λογίων, ὥστε νὰ ἀποτελέσει ὑποχρεωτικὸ σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς γλωσσολογίας. Θὰ δοῦμε στὸ τέλος ἕως ποιὸ βαθμὸ ὁ Χριστόπουλος ἔχει πραγματικὰ ἀφομοιώσει τὴ βαθύτερη ἔννοια τοῦ Πλατωνικοῦ διαλόγου, πρῶτα ὅμως εἶναι σκόπιμο νὰ ἐξετάσουμε τὰ χωρία ἀπὸ τὸν «Κρατύλο» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Χριστόπουλος[4]. Στὸ «Ὄνειρο» ἀναφέρονται τὰ χωρία : 393d, 394b, 410a, 414c. Ἀλλὰ «ὁ Κρατύλος» μνημονεύεται καὶ σὲ ἄλλες μελέτες τοῦ Χριστόπουλου, σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ Διαλόγου γενικὰ (ὅπως στὰ «Γράμματα Ἑλλήνων», Βαλ. σ. 494, ὅπου ἡ συζήτηση περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν προφορὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς) ἢ καὶ μὲ συγκεκριμένα χωρία. Ὡς πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, βρίσκουμε, ν' ἀναφέρεται δύο φορὲς τὸ χωρίο «Κρατ.» 410a (στὸ «Ἑλλήνων ὄνομα καὶ γένος», Βαλ. σ. 493 καὶ στὴ «Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα», Βαλ. σ. 499 καὶ σημ. 26 στὴ σ. 529). Ἄλλα χωρία ἀπὸ τὸν Κρατύλο ποὺ μνημονεύονται εἶναι 409e («Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα», Βαλ. σ. 522), 418b-c («Γράμματα Ἑλλήνων», Βαλ. σ. 496-497), 426c («Ἑλλήνων ὄνομα καὶ γένος», Βαλ. σ. 496). Σὲ τελευταία ἀνάλυση, λοιπόν, οἱ παραπομπὲς στὸν «Κρατύλο», ἀνήκουν μόνο στὰ ἔργα : «Ὄνειρο», «Ἑλλήνων ὄνομα καὶ γένος», «Γράμματα Ἑλλήνων», «Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα». Τὰ τελευταῖα τρία ἔργα συμπεριλαμβάνονται στὸν τόμο «Ἑλληνικὰ Ἀρχαιολογήματα»[5], ποὺ τυπώθηκε μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1853 μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Κοριτζᾶ καὶ δαπάνη τοῦ Τρ. Μπάρτα.

Ἂς ἔρθουμε τώρα, σ' ἕνα πρὸς ἕνα, σ' αὐτὰ τὰ χωρία, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο ποὺ ἀναφέρει ὁ Χριστόπουλος :

«Κρατ. 393d («Ὄνειρο», Βαλ. σ. 161 - 162) :
«εἰ δὲ καὶ ἐν ἑτέραις συλλαβαῖς ἢ ἐν ἑτέραις τὸ αὐτὸ σημαίνει πρᾶγμα, οὐδ' εἰ πρόσκειταί τι γράμμα, οὐδ' εἰ ἀφῄρηται, οὐδὲν οὐδὲ τοῦτο, ἕως ἂν ἐγκρατὴς ᾖ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος δηλουμένη ἐν τῷ ὀνόματι».

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐπιβάλλονται μερικὲς παρατηρήσεις πάνω στὸ

λστ', ξθ', ο'), καὶ στὸ κύριο σῶμα τῆς Μελέτης (σ. 7, 60, 70, 79, 193).

4. Ὁ Χριστόπουλος δὲν παραπέμπει ποτὲ μὲ ἀκρίβεια στὰ σχετικὰ χωρία τοῦ *Κρατύλου:* εἴτε παραθέτει λέξη πρὸς λέξη τὸ κείμενο, εἴτε τὸ συνοψίζει, ἀναφέρεται γενικὰ στὸν Κρατύλο.

5. Ὅπου κατέχουν ἀντίστοιχα τὶς σελ. 1 - 10, 11 - 24, 25 - 92.

κείμενο. Ἀντιπαραβάλλοντάς το μὲ τὸ κείμενο ποὺ γενικὰ παραδέχονται οἱ ἐκδότες[6] ὑπάρχουν τρεῖς παραλλαγές. Μία ἀπ' αὐτὲς — «οὐδ' εἰ ἀφῄρηται» ἀντὶ τοῦ «ἢ ἀφῄρηται» (TW) μαρτυρεῖται στὸ b, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο — «εἰ δὲ καὶ ἐν ἑτέραις», ἀντὶ τοῦ «εἰ δὲ ἐν ἑτέραις«, καὶ «τὸ αὐτὸ σημαίνει πρᾶγμα», ἀντὶ τοῦ «τὸ αὐτὸ σημαίνει, οὐδὲν πρᾶγμα» — φαίνεται μᾶλλον νὰ ὀφείλεται σὲ λανθασμένη ἢ βιαστικὴ ἀνάγνωση τοῦ Χριστόπουλου, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος. Πάντως ἡ τελευταία παραλλαγή, ποὺ εἶναι καὶ ἡ πιὸ σημαντική, διαψεύδεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ συμφραζόμενα, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἑπόμενο «οὐδὲν ο ὐ δ ὲ τοῦτο», ποὺ δὲν θὰ εἶχε νόημα ἂν δὲν συνδεόταν μὲ τὸ προηγούμενο «οὐδὲν πρᾶγμα».

Ἡ παραπάνω περικοπὴ ἀναφέρεται στὸ «Ὄνειρο» ἀμέσως μετὰ ἀπὸ ἄλλη μία περικοπὴ τοῦ ἴδιου διαλόγου. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Χριστόπουλος θέλησε νὰ τὶς συνδέσει στενὰ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει μὲ περισσότερη ἔμφαση τὸ κοινό, ἢ ἔστω παρόμοιο, νόημα τῶν δύο περικοπῶν. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ ἀκόλουθη :

> «Κρατ.» 394b («Ὄνειρο», Βαλ. σ. 161) : Ὁ ἐπιστάμενος περὶ ὀνομάτων, τὴν δύναμιν αὐτῶν σκοπεῖ, καὶ οὐκ ἐκπλήσσεται εἴ τι πρόσκειται γράμμα ἢ μετάκειται, ἢ ἀφῄρηται καὶ ἐν ἄλλοις παντάπασι γράμμασίν ἐστιν ἡ τοῦ ὀνόματος δύναμις».

Ἡ δεύτερη ἀναδρομὴ στὸν «Κρατύλο» γίνεται γιὰ νὰ στηριχτεῖ καλύτερα τὸ δικαίωμα τῆς γλώσσας ν' ἀλλάζει συλλαβὴ ἢ γράμμα[7]. Στὴ νεοελληνικὴ ἀπόδοση, ἢ μᾶλλον παράφραση, τοῦ Χριστόπουλου[8], παρατηροῦμε ὅτι «ὁ ἐπιστάμενος περὶ ὀνομάτων», ἀποδίδεται μὲ τὴν ἔκφραση «ὁ διδάσκαλος τῶν λέξεων». Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο χάνεται ἡ βασικὴ ἔννοια — ποὺ εἶναι καὶ χαρακτηριστικὴ τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας — τῆς «ἐπιστήμης», ποὺ εἶναι τόσο πιὸ φανερὴ ὅσο ἔρχεται σ' ἀντίθεση, λίγο παραπάνω, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μὴ μεμυημένου[9] (394a :

6. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Κρατύλου βασίζομαι στὴν ἔκδοση τοῦ L. Méridier, *Platon oeuvres complètes,* tom. V, 2e partie, 3e éd., Les Belles Lettres, Paris 1961, καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ I. Burnet, *Platonis opera,* tomus I, Oxonii.

7. Σημειώνω ὅτι ὁ Σολωμός, ὅταν στὸ Διάλογό του θὰ ἐκφράσει μία παρόμοια ἀρχὴ (ἔκδ. Λ. Πολίτη, σ. 17) θὰ βασιστεῖ στὸ κῦρος τοῦ Court de Gébelin.

8. «Ὁ διδάσκαλος τῶν λέξεων δὲν ξιππάζεται, ἂν οἱ λέξες ἔχουν κανένα γράμμα περισσότερο.... ἢ ὀλιγότερον.... ἢ μετατοπισμένο.... ἢ καὶ εἰς ὁλότελ' ἄλλα διαφορετικὰ γράμματα τὸ ἴδιο δηλοῖ».

9. Τὸ ὅτι ὁ ὅρος «διδάσκαλος», ἐκτὸς ποὺ δὲν εἶναι ἀκριβής, ξεφεύγει

«ὥστε δόξαι ἂν τῷ ἰδιωτικῶς ἔχοντι ἕτερα εἶναι ἀλλήλων τὰ αὐτὰ ὄντα»). Ἐπίσης χάνεται, στὴν ἀπόδοση τοῦ Χριστόπουλου, ἡ ἔννοια τῆς «δυνάμεως (= ἀξίας, σημασίας) τῶν ὀνομάτων».

Στὶς δύο περικοπὲς ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει : Α') ὅτι δὲν πειράζει τὸ ἴδιο νόημα νὰ ἐκφράζεται μὲ τοῦτες ἢ ἄλλες συλλαβές, ἢ νὰ προσθέτονται ἢ νὰ ἀφαιροῦνται μερικὰ γράμματα, ἀρκεῖ νὰ ἐπικρατεῖ ἡ οὐσία τοῦ ἀντικειμένου ποὺ δηλώνεται στὸ ὄνομα, — Β') ὅτι [μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ τὰ φάρμακα τὰ ὁποῖα ποικίλλουν σὲ χρῶμα καὶ μυρωδιά, ἐνῶ φαίνονται διαφορετικά, εἶναι τὰ ἴδια, ἔτσι] ὅποιος εἶναι ἔμπειρος στὰ ὀνόματα, ἐξετάζει τὴ σημασία τους καὶ δὲν ἐκπλήττεται ἂν ἕνα γράμμα προσθέτεται, μετακινεῖται, ἀφαιρεῖται, ἢ ἂν ἡ σημασία τοῦ ὀνόματος βρίσκεται σὲ γράμματα τελείως διαφορετικά.

Εἶναι πραγματικὰ σπουδαῖο τὸ ὅτι ὁ Χριστόπουλος ἔχει ἐντοπίσει τὴ θεμελιώδη διάκριση ποὺ κάνει ὁ Σωκράτης ἀνάμεσα στὴν οὐσία (δηλ : στὴ σημασία) τῆς λέξης, καὶ στὴ μορφή. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Χριστόπουλος ἔχει συλλάβει, στὰ λόγια τοῦ Σωκράτη, τὴν ἀρκετὰ νέα ἀντίληψη (ποὺ ἐπικράτησε μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ξαναγίνηκε ἐπίκαιρη στὴ σημερινὴ γλωσσολογία, κυρίως μὲ «στρουκτουραλιστικὴ» τάση) τῆς κοινωνικῆς σημασίας τῆς γλώσσας σὰν ὀργάνου γιὰ τὴ μετάδοση ἰδεῶν καὶ γνώσεων.

«Κρατ.» 414 c («Ὄνειρο», Βαλ. σ. 166)

«τὰ πρῶτα ὀνόματα τεθέντα[10] κατακέχωσται ἤδη ὑπὸ τῶν βουλομένων τραγῳδεῖν αὐτά, περιτεθέντων γράμματα καὶ ἐξαιρούντων εὐστομίας ἕνεκεν, καὶ πανταχῇ στρεφόντων, καὶ ὑπὸ καλλωπισμοῦ καὶ ὑπὸ χρόνου».

πάντως καὶ ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ Πλατωνικοῦ διαλόγου, μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ καὶ ἀπὸ τὶς λέξεις τοῦ Κρατ. 388d («Νομοθέτου ἄρα ἔργῳ χρήσεται ὁ διδασκαλικὸς ὅταν ὀνόματι χρῆται;.... Οὐκ ἄρα παντὸς ἀνδρός, ὦ Ἑρμόγενες, ὄνομα θέσθαι ἐστίν, ἀλλά τινος ὀνοματουργοῦ· οὗτος δ' ἐστίν, ὡς ἔοικεν, ὁ νομοθέτης...»), ὅπου εἶναι ρητὴ ἡ χρήση τῆς διδασκαλίας («ὁ διδασκαλικὸς») γιὰ τὴ διδακτικὴ λειτουργία, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συγχέεται μὲ τὴν «ἐπιστήμη». Καὶ φυσικὰ δὲν θίγουμε ἐδῶ τὸ περίπλοκο καὶ ἀμφισβητούμενο ζήτημα, τὸ ποιὸς ἐννοεῖται μὲ τὴ λέξη «νομοθέτης», ἂν ὁ λαός, ἢ ἕνας ἄνθρωπος προικισμένος μὲ θεῖα χαρίσματα, ἢ καὶ ἄλλος ἀκόμη : πρβ. H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, I, Berlin ²1890, σ. 104 ἐπ., L. Méridier, ἔ. ἀ., σ. 58, σημ. 1.

10. Τὸ Πλατωνικὸ κείμενο, ὅμως, εἶναι ὡς ἑξῆς : «ΣΩ. Ὦ μακάριε, οὐκ οἶσθα ὅτι τὰ πρῶτα ὀνόματα κλπ...»

Καὶ ἐδῶ τὸ χωρίο τοῦ «Κρατύλου» παρεμβάλλεται γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀρχὴ τῆς συνεχοῦς ἀλλαγῆς τῆς γλώσσας. Ἀξιόλογη εἶναι ἡ σημασία ποὺ δίνει τὸ Πλατωνικὸ κείμενο στὴν «εὐστομία», ποὺ ἰδιαίτερα ἀπασχολεῖ καὶ τὸν Χριστόπουλο[11].

Τέλος, τὸ «Κρατ.» 410a ἀποδίδεται ἐλεύθερα στὸ «Ὄνειρο» (Βαλ. σ. 165) γιὰ νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι τὰ «δάνεια» εἶναι νόμιμα, ἀφοῦ καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ γνωρίζαν, ὅπως μαρτυροῦν οἱ λέξεις πῦρ, ὕδωρ, κύων, ποὺ εἶχαν δανειστεῖ ἀπὸ τοὺς Φρύγες[12]. Τοῦ ἴδιου χωρίου γίνεται μνεία, ἔμμεσα, καὶ στὸ «Ἑλλήνων ὄνομα καὶ γένος» (Βαλ. σ. 493) ὅπου, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν πελασγικὴ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φρυγική, ὁ Χριστόπουλος παραπέμπει στὸν «Κρατύλο», καὶ συγκεκριμένα στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ ὁ Σωκράτης καλεῖ τὸν Ἑρμογένη νὰ ἐξετάσει μήπως οἱ λέξεις πῦρ, ὕδωρ, κύων καὶ πολλὲς ἄλλες εἶναι Φρυγικές.

Τὸ χωρίο αὐτὸ ἐμφανίζεται πάλι στὴ «Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα» (Βαλ. σ. 529, σημ. 26 ποὺ ἀναφέρεται στὴ σ. 499), ὅπου ὁ Χριστόπουλος παραπέμπει στὸν Πλάτωνα γιὰ νὰ τεκμηριώσει τὸ ὅτι πῦρ καὶ ὕδωρ εἶναι Φρυγικὲς λέξεις καὶ γιὰ νὰ ἀποδείξει, ἑπομένως, ὅτι οἱ διάφοροι ἀρχαῖοι πληθυσμοὶ δὲν βαρβάριζαν ἀνταλλάσσοντας μεταξύ τους λέξεις, ὅπως δὲν βαρβαρίζουν οἱ σύγχρονοι ἀλλάζοντας τὶς λέξεις.

Στὸ πρόβλημα τῶν δανείων ἐπανέρχεται ὁ Χριστόπουλος στὴ «Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα» (Βαλ. σ. 522) γιὰ νὰ ἐπαναλάβει ξανὰ ὅτι, ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δανειζόντουσαν λέξεις ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, δικαιοῦνται καὶ οἱ τωρινοὶ Ἕλληνες νὰ κάνουν τὸ ἴδιο χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ μποροῦν νὰ τοὺς κατηγορήσουν ὅτι καθιστοῦν βάρβαρη τὴ γλώσσα τους. Καὶ μάλιστα ἀναφέρει μία περικοπὴ ἀπὸ τὸν «Κρατ.» 409e : «Ἐννοῶ γὰρ ὅτι πολλὰ οἱ Ἕλληνες ὀνόματα, ἄλλως τε καὶ οἱ ὑπὸ τοῖς βαρβάροις οἰκοῦντες, παρὰ τῶν βαρβάρων εἰλήφασι».

Ἡ προφορὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι πρόβλημα ποὺ ἐνδιαφέρει ζωηρὰ τὸν Χριστόπουλο[13] : ἀρκετὲς φορὲς

11. Πρβ. λ.χ. Ὄνειρο, Βαλ. σ. 162, 170 ἐπ. καὶ ἀλλοῦ. (Ἡ σημασία τῆς «εὐστομίας» ὑπογραμμίζεται καὶ ἀλλοῦ στὸν Κρατύλο : πρβ. 404d καὶ 412e).

12. «Ὅρα τοίνυν καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα τὸ πῦρ μή τι βαρβαρικὸν ᾖ. Τοῦτο γὰρ οὔτε ῥᾴδιον προσάψαι ἐστὶν Ἑλληνικῇ φωνῇ φανεροί τ' εἰσιν οὕτως αὐτὸ καλοῦντες Φρύγες σμικρόν τι παρακλίνοντες· καὶ τό γε ὕδωρ καὶ τοὺς κύνας καὶ ἄλλα πολλά».

13. Χάθηκε, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὸ Βίο Ἀθ. Χριστοπούλου, ποὺ δημο-

βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ παραπέμψει σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς ἢ σὲ νεώτερους λογίους[14] γιὰ ν' ἀποδείξει τὴν ἑνότητα τῆς ἑλληνικῆς προφορᾶς. Ὁ «Κρατύλος» τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἀπὸ τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται γι' αὐτὸ τὸ σκοπό. Στὰ «Γράμματα Ἑλλήνων» (Βαλ. σ. 494) γιὰ ν' ἀποκρούσει τὴν ὑπόθεση τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτη γιὰ τὴν προτεραιότητα τῶν Πελασγικῶν γραμμάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα ποὺ προβάλλει, παρατηρεῖ πώς, ἂν πραγματικὰ ἦταν ἔτσι, ὁ Πλάτωνας θὰ τὸ ἀνέφερε στὸν «Κρατύλο» ὅπου πραγματεύεται τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὶς ἑλληνικὲς λέξεις.

Στὰ «Γράμματα Ἑλλήνων» (Βαλ. σ. 496), σχετικὰ μὲ τὴν προφορὰ τοῦ η ἀναφέρει καὶ σχολιάζει διάφορες περικοπὲς τοῦ «Κρατύλου». Ὡς πρὸς τὴ μαρτυρία (τὴν ὁποίαν ἐπικαλοῦντο οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἐράσμου γιὰ ν' ἀποδείξουν ὅτι η = ε μακρὸ) τοῦ «Κρατ.» 426c «οὐ γὰρ ἦτα ἐχρώμεθα, ἀλλὰ ε[15] τὸ παλαιόν», ὁ Χριστόπουλος ἀπαντᾶ ὅτι ὁ Πλάτωνας δὲν θέλει νὰ πεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες πρῶτα χρησιμοποιοῦσαν τὸ ε σὰν μακρὸ καὶ ἔπειτα στὴ θέση του υἱοθέτησαν τὸ η, ἀλλὰ ὅτι μόνο στὴ λέξη ἴεσις δὲν χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἦτα, ἀλλὰ τὸ ε: «Τῆς δὲ κινήσεως[16], ἣν οὐδ' εἴπομεν, διότι ἔχει τοῦτο τοὔνομα· ἀλλὰ γὰρ δῆλον, ὅτι ἴεσις βούλεται εἶναι· οὐ γὰρ η ἐχρώμεθα, ἀλλὰ ε τὸ παλαιόν. Ἡ δὲ ἀρχὴ ἀπὸ τοῦ κίειν (ξενικὸν δὲ τοὔνομα)· τοῦτο δ' ἐστὶν ἰέναι. Εἰ οὖν τις τὸ παλαιὸν αὐτῆς εὕροι ὄνομα εἰς τὴν ἡμετέραν φωνὴν ξυμβαῖνον, ἴεσις ἂν ὀρθῶς καλοῖτο· νῦν δὲ ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ τοῦ κίειν, καὶ τῆς τοῦ ν παρενθέσεως[17], κίνησις κέκληται».

σιεύτηκε στὰ «Ἑλληνικὰ Ἀρχαιολογήματα», (= Βαλ. σ. 91 ἑπ.), ἡ πραγματεία ποὺ εἶχε γράψει γύρω ἀπὸ τὴν προφορὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἐνῶ ἔχουμε τὴν περίληψη τῆς πραγματείας (Γράμματα Ἑλλήνων).

14. Ὅπως Ὄνειρο, Βαλ. σ. 168, ὅπου ἀναφέρει τὸν Βετστένο, δηλ. τὸν Wetstenius, συγγραφέα τοῦ βιβλίου *Pro graeca et genuina linguae graecae pronuntiatione orationes apologeticae,* Basileae 1686².

15. Γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβεῖς, ὅμως, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ χειρόγραφη παράδοση ἀμφιταλαντεύεται μεταξὺ «εἶ» (ποὺ προτιμοῦν οἱ περισσότεροι ἐκδότες), «η», καὶ «ε».

16. Σύμφωνα μὲ τὴν παραπομπὴ τοῦ Χριστόπουλου, ἡ σύνταξη τοῦ κειμένου μᾶς παρουσιάζεται ἀνώμαλη, γιατὶ ἡ φράση ἐμφανίζεται ἀκέφαλη. Τὸ πρωτότυπο ἔχει ὡς ἑξῆς : «...τὸ ῥῶ ἔμοιγε φαίνεται ὥσπερ ὄργανον εἶναι πάσης τῆς κινήσεως κλπ...»
Ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ ἐπικαιρότητα τῆς θεωρίας τοῦ συμβολισμοῦ τῶν ἤχων στὴ σύγχρονη γλωσσολογία, ἰδιαίτερα μὲ τὸν E. Sapir, *A Study in phonetic symbolism,* «Journ. of experim. Psychology» XII (1929), ἀρ. 3, σ. 225 - 239) καὶ O. Jespersen, *Symbolic value of the vowel i*) : C. Tagliavini, *Introduzione alla Glottologia*, Bologna 1966⁶, σ. 25-26.

17. Ἡ χειρόγραφη παράδοση, ποὺ

Ἀπ' αὐτὴν τὴν Πλατωνικὴ περικοπὴ — πού, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ἀφήνει περιθώριο γιὰ περισσότερες ἑρμηνεῖες — ὁ Χριστόπουλος καταλήγει στὴν ἄποψη ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἦτα ὄχι στὴ θέση τοῦ ε μακροῦ, ἀλλὰ τοῦ ι μακροῦ, παραπέμποντας στὸν «Κρατ.» 418b-c : «οἶσθα ὅτι οἱ μὲν παλαιοὶ οἱ ἡμέτεροι τῷ ι καὶ τῷ δ εὖ μάλα ἐχρῶντο....[18] νῦν δὲ ἀντὶ μὲν ι, ε, ἢ η μεταστρέφουσιν.... οἷον οἱ μὲν ἀρχαιότατοι ἱμέραν τὴν ἡμέραν ἐκάλουν, οἱ δὲ ἐμέραν, οἱ δὲ νῦν ἡμέραν».

Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, λοιπόν, ὅτι ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ προβληματισμὸ τὸν πιὸ καθαρὰ φιλοσοφικὸ ποὺ διέπει τὸν «Κρατύλο» δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἴχνος στὸν Χριστόπουλο (ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς παρατηρήσεις του πάνω στὸν «Κρατ.» 393d, 394b). Ὁ Χριστόπουλος δὲν συζητάει κανένα ἀπὸ τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα, στὸ διάλογο, θέτει τὸ ἐρευνητικὸ καὶ διαλεκτικὸ πνεῦμα τοῦ Σωκράτη. Καὶ δὲν ἐννοῶ τὰ προβλήματα ἐκεῖνα ποὺ ἡ ἑρμηνεία τους εἶναι ἀκόμη σήμερα δύσλυτη καὶ ἀμφισβητήσιμη, ἀλλὰ τοὐλάχιστο τὰ πιὸ βασικὰ ὅπως λ.χ.: ἂν ἡ «ὀνόματος ὀρθότης» εἶναι «φύσει» (383a-b) ἢ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ «συνθήκη καὶ ὁμολογία» (384d). Φυσικά, κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ἀπαίτηση ἀπὸ τὸν Χριστόπουλο νὰ ἔχει προλάβει τοὺς σημερινοὺς ἐρευνητές, ποὺ, ἀποκρούοντας τὴν παλιὰ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ «Κρατύλος», ἰδίως στὶς φανταστικὲς ἐτυμολογικὲς εἰκασίες, ἐπιδίωκε κωμικοὺς σκοποὺς[19], ἔχουν ἐπισημάνει σ' αὐτὸ ἴχνη τῆς ἀντίληψης τοῦ συμπτωματικοῦ καὶ τοῦ αὐθαίρετου στὴ γλώσσα[20], ἂν ὄχι τῶν σχέσεων ἀνάμεσα «σημαῖνον καὶ σημαινόμενον»[21] ἢ καὶ ἀκόμη τῆς

οἱ ἐκδότες τὴ δέχονται, ἔχει «ἐνθέσεως».

18. Τὸ μέρος τῆς περικοπῆς ποὺ παραλείπεται περιέχει μία διαπίστωση — ποὺ τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Κικέρωνας, De orat. III, 12,45 — καὶ ποὺ ἀπαντᾶ συχνὰ στοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα, ὅτι δηλαδὴ οἱ γυναῖκες διατηροῦν τὴν πιὸ πατροπαράδοτη γλώσσα : «... καὶ οὐχ ἥκιστα αἱ γυναῖκες, αἵπερ μάλιστα τὴν ἀρχαίαν φωνὴν σῴζουσι».

19. U. Wilamowitz, *Platon*, I, 1919, σ. 293.

20. A. Pagliaro, *Sommario di linguistica arioeuropea*, Roma 1930, σ. 15.

21. A. Pagliaro, *Struttura e pensiero del «Cratilo» di Platone «Nuovi saggi di critica semantica»*, Messina-Firenze, 1956, σ. 73, M. Leroy, *Profilo storico della linguistica moderna* (ἰταλικὴ μετάφραση), Bari 1969, σ. 14. Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ ὅροι signifié καὶ signifiant τοῦ Saussure βασίζονται στὴ στωϊκὴ διάκριση μεταξὺ «σημαινόμενον» καὶ «σημαῖνον» (Χρύσιππος, SVF, 2, 48, 18), ἀλλὰ βρίσκονται ἤδη στὸν Ἀριστοτ. Ποιητ. 1457a («τὰ σημαίνοντα» σὲ ἀντίθεση

κοινωνικῆς ἀποστολῆς τῆς γλώσσας[22]. Αὐτὸ ποὺ θὰ περίμενε κανένας εἶναι νὰ ἐμπνευστεῖ ἀπὸ τὸν «Κρατύλο» βαθύτερες καὶ οὐσιαστικότερες ἰδέες, ἐνῶ ἡ πρώτη ἐντύπωση εἶναι πὼς περιορίστηκε στὸ νὰ τεκμηριώσει μὲ παραδείγματα τὴν προσπάθεια τῆς Πλατωνικῆς θεώρησης γύρω ἀπὸ ὁρισμένα μηχανικὰ γλωσσικὰ φαινόμενα, ὅπως ἡ μετακίνηση καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν γραμμάτων, χωρὶς νὰ εἰσχωρήσει στὸν πυρήνα τῆς Πλατωνικῆς ἔρευνας. Καὶ ὅμως ὁ ἀπολογισμὸς δὲν νομίζω νὰ εἶναι τελείως ἀρνητικός. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι διάλεξε ἕνα κείμενο σὰν τὸν «Κρατύλο» τὸν τοποθετεῖ σὲ ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του. Ἔπειτα, δὲν μπορεῖ ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση καὶ μελέτη τοῦ «Κρατύλου» νὰ τὸν ἄφησε ἀνεπηρέαστο. Ἔτσι λ.χ. ἡ σπουδαιότητα τῆς «χρήσης» γιὰ τὸ λεξιλόγιο, ἂν καὶ κοινὴ στὴ σκέψη τοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔπεσε στὴν προσοχή του ἀπὸ τὴ Πλατωνικὴ διαπίστωση ὅτι τὰ ὀνόματα δὲν καθορίζονται «φύσει», ἀλλὰ «νόμῳ καὶ ἔθει» («Κρατ.» 384d), καὶ ὅτι διὰ μέσου τῆς χρήσης καὶ τῆς συνθήκης, μιλώντας, ἐκδηλώνουμε τὸ ἀντικείμενο τῶν σκέψεών μας : «Κρατ.» 435b «ἀναγκαῖόν που καὶ ξυνθήκην τι καὶ ἔθος ξυμβάλλεσθαι πρὸς δήλωσιν ὧν διανοούμενοι λέγομεν»[23].

Π. Δ. Σολωμὸς

Δὲν θὰ ἐξετάσουμε, φυσικά, ἐδῶ τὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ «ὑλικὰ» ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Σολωμὸς στὸ «Διάλογό» του[24] : ἔχουν ἐρευνηθεῖ, ἄλλωστε, μὲ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα οἱ σχέσεις μὲ τὴ γαλλικὴ καὶ νεοελληνικὴ κουλτούρα ὅσον ἀφορᾶ τὶς πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλοῦσε ὁ Σολωμὸς τὴν τεκμηρίωσή του γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα[25].

μὲ τὰ «ἄσημα») καὶ Ρητορ. 1405b («τὸ σημαινόμενον»).

22. M. Leroy, ἔ.ἀ. σ. 14.

23. Ποὺ ἀποτελοῦν προμήνυμα σύγχρονων θεωριῶν : πρβ. Pagliaro, *Struttura....*, σ. 76.

24. Γενικὰ γιὰ τὸ Διάλογο τοῦ Σολωμοῦ βλ. τὸ σπουδαῖο μελέτημα τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Σημειώσεις γύρω στὸν «Διάλογο»*, «Ἀγγλοελλ. Ἐπιθ.», Γ', 9 (Ἀπρλ. 1948) 272 - 275. Πρβ. ἐπίσης Ζ. Λορεντζάτου, Ὁ *«Διάλογος» τοῦ Σολωμοῦ*, Ἀθήνα 1970, καὶ V. Rotolo, *Il Dialogo sulla lingua di Dionisio Solomos,* Palermo (presso l'Accademia) 1970.

25. Πρβ. Δημαρᾶ, ἔ.ἀ., σ. 273 - 274. Ὁμοιότητες καὶ συγγένειες μὲ ἐκπροσώπους τοῦ λογοτεχνικοῦ κύκλου τῆς Ἰταλίας, ποὺ ὁπωσδήποτε τοῦ ἦταν οἰκεῖος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του ἐκεῖ, ὑπέδειξα στὴ μελέτη μου γιὰ τὸ Διάλογο τοῦ Σολωμοῦ σ. 24 ἐπ.

Θὰ περάσουμε λοιπόν, χωρὶς ἄλλο, στὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Σ' ἕνα ὁρισμένο σημεῖο τοῦ «Διαλόγου»[26], ὁ «Ποιητής», γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄποψή του ὅτι εἶναι ὁ λαὸς ποὺ διδάσκει τὴ γλώσσα, παραθέτει τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ ἀπὸ τὸν «Ἀλκιβιάδη» ἀφοῦ παρουσιάσει πρῶτα τὸν Σωκράτη μὲ τὰ ἐγκωμιαστικὰ λόγια τοῦ Κικέρωνα[27].

Πλατ. «Ἀλκ.» 110e - 111a

«ΑΛΚ.— Οἶμαι ἔγωγε· ἀλλὰ γοῦν πολλὰ οἷοί τ' εἰσιν (οἱ πολλοὶ) διδάσκειν σπουδαιότερα τοῦ πεττεύειν.

ΣΩΚΡ.— Ποῖα ταῦτα;

ΑΛΚ.— Οἷον καὶ τὸ ἑλληνίζειν περὶ τούτων ἔγωγε ἔμαθον· καὶ οὐκ ἂν ἔχοιμι ἐμαυτοῦ εἰπεῖν διδάσκαλον, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς ἀναφέρω, οὓς σὺ φῂς οὐ σπουδαίους εἶναι διδασκάλους.

ΣΩΚΡ.— Ἀλλ' ὦ γενναῖε, τούτου μὲν ἀγαθοὶ διδάσκαλοι οἱ πολλοί, καὶ δικαίως ἐπαινοῖντ' ἂν αὐτῶν εἰς διδασκαλίαν.

ΑΛΚ.— Τί δή;

ΣΩΚΡ.— Ὅτι ἔχουσι περὶ αὐτά, ἃ χρὴ τοὺς ἀγαθοὺς διδασκάλους ἔχειν».

Πρῶτα ἀπ' ὅλα θὰ δοῦμε, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, τί παραλλαγὲς παρουσιάζει τὸ κείμενο τοῦ Πλάτωνα ποὺ διάβαζε ὁ Σολωμός[28]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρένθεση (οἱ πολλοί), ποὺ παρεμβάλλεται γιὰ διασαφήνιση τοῦ κειμένου (καὶ γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε παρακάτω), παρατηροῦμε τὶς ἑξῆς λανθασμένες παραλλαγές: 1) «περὶ τούτων», φανερὸ λάθος ἀντιγραφῆς ἀντὶ τοῦ «παρὰ τούτων», 2) «ἀλλὰ γοῦν πολλά», ἀντὶ τοῦ «ἄλλα γοῦν πολλά», 3) «εἰς αὐτοὺς ἀναφέρω», ἀντὶ «εἰς τοὺς αὐτοὺς ἀναφέρω»[29].

Ὕστερα ἀπ' αὐτό, καὶ πρὶν ἐξετάσουμε κατὰ πόσον ἡ ἐκλογὴ αὐτοῦ τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν «Ἀλκιβιάδη» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὰ ἐπιτυχὴς καὶ εὔστοχη, πρέπει νὰ κάνουμε μερικὲς παρατηρήσεις.

Τὸ ἴδιο χωρίο τοῦ «Ἀλκιβιάδη» χρησιμοποιήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Τερτσέτη. Ἡ «Ἁπλῆ Γλῶσσα», ποὺ τυπώθηκε τὸ 1847 ὅταν ἀκόμη ἔμενε ἀνέκδοτος ὁ «Διάλογος» τοῦ Σολωμοῦ, ἔχει σὰν μότο αὐτὸ τὸ

26. Στὴ σ. 18 ἔκδ. Λ. Πολίτη.

27. De orat. III, 16, 60.

28. Χρησιμοποιῶ τὶς ἐκδόσεις τοῦ M. Croiset, *Platon, Oeuvres complètes,* tom. I, Les Belles Lettres, Paris 1959, καὶ I. Burnet, *Platonis opera,* tom. II, Oxonii (ἀνατύπωση 1960).

29. Ποὺ εἶναι καὶ ἡ σωστὴ ἀνάγνωση, γιατὶ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στὸ «εἰς τοὺς πολλοὺς ἀναφέρων» (110e, στὴν ἀρχή).

χωρίο[30]. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι στὸν Τερτσέτη ἡ περικοπὴ τοῦ Πλάτωνα ἀναφέρεται μὲ τὶς ἴδιες παραλλαγὲς ποὺ ἔχει τὸ κείμενο στὸ Σολωμό, καὶ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἴδια παρένθεση (οἱ πολλοί). Αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἀποτελεῖ ἀπόδειξη — ὅπως σημείωσα στὴ μελέτη μου γύρω ἀπὸ τὸ «Διάλογο»[31] — ὅτι ὁ Τερτσέτης ἀντέγραψε τὴν περικοπὴ ὅπως ἦταν στὸ χειρόγραφο τοῦ «Διαλόγου» ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του[32]. Μόνο ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ λόγος ποὺ παρουσιάζει ὁ Τερτσέτης τὰ ἴδια λάθη καὶ τὶς ἴδιες παραλλαγὲς τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ — τὸ σημαντικότερο — ὁ λόγος ποὺ χρησιμοποιεῖ τὴν ἴδια παρένθεση (οἱ πολλοὶ) ποὺ ὁ Σολωμὸς τὴ βάζει, ὅπως εἴπαμε, γιὰ νὰ ὑποδείξει τὸ ὑποκείμενο, ἐνῶ μποροῦσε ὁ Τερτσέτης ν' ἀρχίσει τὴν παραπομπὴ τοῦ ὅλου χωρίου λίγο παραπάνω, χωρὶς νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καταφύγει στὸ ἴδιο τέχνασμα τοῦ Σολωμοῦ, δηλ. νὰ κλείσει σὲ παρένθεση τὸ ὑπονοούμενο.

Σημειώνουμε ἐπίσης ὅτι τὸ ἴδιο χωρίο ἀναφέρεται ἀκόμη μία φορὰ ἀπὸ τὸν Τερτσέτη καὶ συγκεκριμένα στὸ «Λόγο τῆς 25 Μαρτίου 1869»[33], σὲ νεοελληνικὴ παράφραση. Ἐπικαλούμενος τὴν «Σωκρατικὴ σοφία», ὁ Τερτσέτης παραθέτει μία περικοπὴ ποὺ ἀναφέρεται στὸν Σωκράτη (καὶ ποὺ ἀνήκει στὸν Ξενοφώντα, «Ἀπομνημ.» 3,3 11)[34] : «ἢ οὐκ

30. Πρβ. Ν. Τωμαδάκη, *Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι* Ἀθήνα 1943, σ. 65, σημ. 4.

31. Rotolo, ἔ. ἀ., σ. 12.

32. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Πήλικα στὸν Τερτσέτη, πού, μὲ τὴ σειρά του τὸ ἔδωσε στὸ Πολυλά, ὅταν τὰ Εὑρισκόμενα ἦταν ἤδη ἕτοιμα γιὰ τὴν ἐκτύπωση, ὥστε ὁ Διάλογος παρεμβλήθηκε συνεχίζοντας τὴν ἀρίθμηση τῶν Προλεγομένων (σ. νστ'-οη'). Ὁ L. Coutelle, *Παρατηρήσεις πάνω στὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου τοῦ Σολωμοῦ*, «Ὁ Ἐρανιστής», 6 (1968), 33 - 42 ἀπέδειξε ὅτι ὁ Πήλικας ἀντέγραψε τὸ κείμενο τοῦ Διαλόγου.

33. *Λόγος τῆς 25 Μαρτίου 1869 ἐκφωνηθεὶς τῇ 25 Σεπτεμβρίου ὑπὸ Γ. Τερτσέτη βιβλιοφύλακος τῆς Βουλῆς*, Ἐν Ἀθήναις 1869, σ. 6 - 7 (= Γεωργίου Τερτσέτη, *Λόγοι καὶ Δοκίμια*, ἐπιμελητὴς Ντίνος Κονόμος, τόμ. β', Ἀθήνα 1969, σ. 208).

34. Ἡ περικοπὴ τοῦ Ξενοφώντα παρουσιάζεται καὶ στὸ Πρόγραμμα διαγωνισμοῦ (Ντ. Κονόμου, Γ. Τερτσέτης, *Ἀνέκδοτα κείμενα*, Ἀθήνα 1959, σ. 98. Ἡ ὅλη περικοπὴ ἔχει ὡς ἑξῆς : «Λέγεις ἔφη, σὺ τὸν ἵππαρχον πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐπιμελεῖσθαι δεῖν καὶ τοῦ λέγειν δύνασθαι; Σὺ δ'ὅου, ἔφη, χρῆναι σιωπῇ ἱππαρχεῖν; ἢ οὐκ ἐντεθύμησαι ὅτι ὅσα τε νόμῳ μεμαθήκαμεν κάλλιστα ὄντα, δι' ὧν γε ζῆν ἐπιστάμεθα, ταῦτα πάντα διὰ λόγου ἐμάθομεν, καὶ εἴ τι ἄλλο καλὸν μανθάνει τις μάθημα, διὰ λόγου μανθάνει, καὶ οἱ ἄριστα διδάσκοντες μάλιστα λόγῳ χρῶνται καὶ οἱ τὰ σπουδαιότατα μάλιστα ἐπιστάμενοι κάλλιστα διαλέγονται; ». (Σημειώνουμε ὅτι τὸ ἴδιο χωρίο τοῦ Ξενοφώντα, ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως τὸ παραθέτει ὁ Τερτσέτης, ἀναφέρεται, στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ ἰταλικὴ μετάφραση,

ἐντεθύμησαι ὅτι ὅσα τε νόμῳ μεμαθήκαμεν κάλλιστα ὄντα, δι' ὧν γε ζῇν ἐπιστάμεθα, ταῦτα πάντα διὰ λ ό γ ο υ ἐμάθομεν;».

Γιὰ νὰ ἐξηγήσει, λοιπόν, τί ἐννοεῖ ὁ Σωκράτης μὲ τὸ «λόγο», παραπέμπει στὴ γνωστή μας Πλατωνικὴ περικοπή :

«ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ — Ὁ λαὸς ἠξεύρει νὰ διδάσκει ἄλλα[35] σπουδαιότερα τῆς τριώδας.
ΣΩΚΡΑΤΗΣ — Ποῖα ταῦτα;
ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ — Καὶ τὸ ἑλληνίζειν ἐγὼ ἀπὸ αὐτοὺς ἔμαθα».

Ἂν ὁ Τερτσέτης ἐπανέρχεται σ' αὐτὴν τὴν περικοπὴ τοῦ «Ἀλκιβιάδη», αὐτὸ γίνεται ἐπειδὴ νομίζει καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ περικοπὴ προσφέρει ἐπιχειρήματα καὶ κῦρος γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ. Δὲν εἶναι, ἄλλωστε, συμπτωματικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι βρίσκουμε παραπομπὴ στὸ ἴδιο αὐτὸ χωρίο σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στὴν Ἰταλία τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰώνα, τὸν G. B. Niccolini. Ὁ Νικκολίνι ἀνήκει σ' ἐκείνη τὴν ὁμάδα, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐξέχει ὁ Θωμαζαῖος, πού, σὲ πολεμικὴ μὲ τὸν Μόντη καὶ τὸν Περτικάρι, στὸ ζήτημα τῆς γραπτῆς γλώσσας παραχωροῦσε τὰ πρωτεῖα στὴ γλώσσα τῆς συνήθειας, καὶ ὄχι στὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα, ὑποστηρίζοντας ὅτι μὲ τὴν προφορικὴ γλώσσα τῆς Φλωρεντίας καὶ τῆς Τοσκάνης ἔπρεπε ν' ἀνανεωθεῖ ἡ λογοτεχνικὴ γλώσσα, καὶ προμηνύοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὶς θεωρίες τοῦ Μαντζόνι. Ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἔργα τοῦ Νικκολίνι «Qual parte aver possa il popolo nella formazione d'una lingua» (1818) καὶ «Considerazioni intorno agli asserti di Dante nel libro della eloquenza» (1819)[36], πού δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν γνωστὰ στὸ Σολωμὸ μιὰ καὶ τοῦ Νικκολίνι οἱ σκέψεις τὸν τοποθετοῦν σ' ἕνα συγκεκριμένο λογοτεχνικὸ κλίμα τῆς Ἰταλίας, πού ὁπωσδήποτε τοῦ ἦταν οἰκεῖο. Στὸ δεύτερο, λοιπόν, ἀπὸ τὰ δύο ἔργα του ὁ Νικκολίνι γράφει[37] : «Ὅταν, σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἀλκιβιάδης λέει ὅτι ἔμαθε ἀπὸ τὸ λαὸ νὰ μιλάει καλά, ὁ Σωκράτης παραδέχεται τὸ λαὸ γιὰ καλὸ καὶ ἀξιέπαινο δάσκαλο σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη, ἔπειτα προσθέτει

στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐναρκτηρίου μαθήματος τοῦ Οὔγκο Φώσκολο στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Παβίας - 22 Ἰαν. 1809 - Dell' origine e dell' ufficio della letteratura).

35. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Τερτσέτης φαίνεται νὰ ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν ἐσφαλμένη ἀνάγνωση «ἀλλά».

36. Καὶ τὰ δύο ξαναδημοσιεύτηκαν, μαζὶ μὲ ἄλλα ἔργα του, σὲ τρεῖς τόμους : *Opere di G.B. Niccolini.* Edizione ordinata e rivista dall' Autore, Firenze 1844.

37. *Opere* vol. II, σ. 44.

ὅτι γιὰ νὰ μορφώσουμε κάποιον σ' αὐτὸν τὸν τομέα πρέπει νὰ τὸν στείλουμε νὰ μαθαίνει ἀπὸ τὸ λαό».

Γεννιέται ὅμως τὸ ἐρώτημα : εἶναι πραγματικὰ ὑπὲρ τῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ αὐτὴ ἡ περικοπὴ τοῦ «Ἀλκιβιάδη»; Γιὰ νὰ δώσουμε τὴν κατάλληλη ἀπάντηση πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ χωρίο ὄχι σὰν ἀπομονωμένη ἑνότητα, ἀλλὰ σὰν μέρος ἀπὸ ἕνα σύνολο.

Χωρὶς νὰ μποῦμε, φυσικά, στὴν ἀνάλυση τοῦ διαλόγου αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνα, θὰ περιοριστοῦμε στὸ νὰ προσέξουμε τὰ μέρη ποὺ εἶναι πιὸ στενὰ συνδεδεμένα, σὰν περιεχόμενο, μὲ τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Στὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου ὁ Ἀλκιβιάδης ὑποχρεώνεται, ἀπὸ τὶς ἐρωτήσεις τοῦ Σωκράτη, νὰ παραδεχτεῖ τὴν ἀμάθειά του πάνω σὲ τεχνικὰ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα συζητάει στὴν «ἐκκλησία», ἐνῶ ἰσχυρίζεται ὅτι κατέχει τὰ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν εἰρήνη καὶ τὸν πόλεμο. Αὐτὰ τὰ θέματα, ὅμως, προϋποθέτουν τὴ γνώση τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου, ἐνῶ ὁ Ἀλκιβιάδης ἀναγνωρίζει ὅτι δὲν ἔχει διδαχτεῖ ποτὲ ἀπὸ κανένα τί εἶναι τὸ δίκαιο καὶ τί τὸ ἄδικο, γιατὶ πίστευε πὼς τὰ ξέρει ἀπὸ μόνος του καὶ πὼς τὰ ἔχει μάθει «π α ρ ὰ τ ῶ ν π ο λ λ ῶ ν». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο (110e) ὁ Σωκράτης παρατηρεῖ ὅτι «οὐκ εἰς σπουδαίους γε διδασκάλους καταφεύγεις εἰς τοὺς πολλοὺς ἀναφέρων», γιατὶ αὐτοί, κατὰ τὸν Σωκράτη, οὔτε «τὰ πεττευτικὰ» εἶναι σὲ θέση νὰ διδάξουν, καὶ ἀκόμη λιγότερο θέματα πιὸ σπουδαῖα, ὅπως εἶναι ἡ δικαιοσύνη. Ἐδῶ ἀκολουθεῖ τὸ χωρίο μας «οἶμαι ἔγωγε. Ἀλλὰ γοῦν πολλά».

Ἀλλὰ ὁ Σωκράτης, συνεχίζοντας, διευκρινίζει ὅτι ὁ λαὸς μπορεῖ νὰ εἶναι δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἐπειδὴ κατέχει τὰ δύο ἀπαραίτητα προσόντα τοῦ δασκάλου, δηλ. νὰ ξέρει αὐτὸ ποὺ διδάσκει καὶ νὰ συμφωνοῦν πάνω σ' αὐτὸ ὅλοι οἱ εἰδήμονες. Συγκεκριμένα «οἱ πολλοὶ» συμφωνοῦν μεταξύ τους γιὰ τὸ τί σημαίνει «λίθος» ἢ «ξύλον». Καὶ ὅλα τὰ πράγματα, καὶ κατὰ κάποιο τρόπο καὶ τὸ νὰ ξέρεις τὰ ἑλληνικά, εἶναι περίπου τέτοιου εἴδους : (111c) «ὡσαύτως καὶ πάνθ' ὅσα τοιαῦτα· σχεδὸν γάρ τι μανθάνω τὸ ἑλληνίζειν ἐπίστασθαι ὅτι τοῦτο λέγεις· ἢ οὔ;»

Ἑπομένως «τὸ ἑλληνίζειν»[38] ἑρμηνεύεται ἀπὸ τὸ Σωκράτη ἀπο-

38. Μ' αὐτὴ τὴ σημασία, δηλ. τοῦ «μιλάω Ἑλληνικά», τὸ ρῆμα «ἑλληνίζω», χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, πολλὲς φορὲς σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς «βαρβάρους» ποὺ δὲν ξέρουν Ἑλληνικά : πρβ. Rotolo, *La comunicazione linguistica fra alloglotti nell' antichità classica*, «Studi classici in onore di Quintino Cataudella», Università di Catania vol. I, 1972, σ. 400 καὶ σημ. 29.

κλειστικὰ σὲ σχέση μὲ τὴ μηχανικὴ λειτουργία τῶν ἀνθρώπων ποὺ μιλοῦν ἑλληνικὰ βασιζόμενοι στὴ μεταξύ τους συμφωνία («ὁμολογεῖν», 111b), δηλ. στὴ συνθήκη. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ μιὰ συμφωνία «νομιναλιστική», ἢ ἔστω λεξικολογική, ὄχι γιὰ μιὰ πλήρη γλωσσικὴ λειτουργία ποὺ νὰ συμπεριλαμβάνει ὅλες τὶς συγχρονικὲς γλωσσικὲς «καταστάσεις» (états de langue) — ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα — καὶ νὰ προϋποθέτει τὴν ὀρθολογιστικὴ ἀτομικὴ ἐπιλογὴ τοῦ γλωσσικοῦ «κώδικα».

Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Σωκράτης δείχνει τὸ λαὸ σὰν δάσκαλο τῆς γλώσσας, ἐπειδὴ ἐκφράζει ὄχι τὴν κοινὴ συνήθεια — ποὺ σημαίνει συνεχῆ ἀνανεωτικὴ καὶ ζωντανὴ δημιουργία — ἀλλὰ τὴ συνθήκη γύρω ἀπὸ τὰ ὀνόματα, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς συμβατικῆς καὶ παθητικῆς στάσης.

Vincenzo Rotolo
Università di Palermo